

1. Bevezetés

Tanulmányomban a mai magyar köznyelv új szavainak és kifejezéseinek szemantikai alapú vizsgálati módját mutatom be: felvázolom e lexémák és frazémák jelentésszerkezetének kognitív szemantikai vizsgálati lehetőségeit. A neologizmusok szemantikai felépítésében megfigyelhető metaforikusságot, metonimikusságot, illetve a fogalmi terek ötvöződését tárgyalom, elsősorban Kövecses (2005), Fauconnier–Turner (2008), Lakoff (2008), illetve Tolcsvai Nagy (1996) alapján.

Figyelmemet elsősorban az irányította a köznyelvben megjelenő új szavak és kifejezések kognitív szemantikai szempontú vizsgálatára, hogy – mint azt a gyűjtés során sok esetben tapasztaltam – nagy szerepe van egy-egy új elnevezés megszületésében és életben maradásában annak, hogy milyen mentális folyamatok, megérzési stratégiák és asszociációk kapcsolódnak az új szóhoz vagy kifejezéshez.

Korpuszom anyaga több forrásból – napi- és hetilapokból, plakátokról, reklámokból és az internetről, a rádióból és a televízióból – származik. A gyűjtés jelen-

leg is tart, ugyanakkor fontosnak tartom a korábbi adataim sorsának figyelemmel kísérését is: 1) Megmarad-e nyelvünkben az adott szó vagy kifejezés, vagy eltűnik néhány év alatt? 2) Milyen szemantikai felépítés jellemzi a gyűjtött szavakat, kifejezéseket? 3) Megfigyelhetők-e jelentésváltozások a használatukban, helyesírásukban stb.? 4) Ha igen, ezek milyen jellegűek? 5) Hogyan vélekednek a magyar anyanyelvű válaszadók ezekről az újdonságokról? Stb. A kérdések közül most a másodikkal foglalkozom, az új szavak, kifejezések szemantikai felépítésével.

2. A neologizmus fogalmának definiálása

Az új szavakat és kifejezéseket szokásosan neologizmusoknak nevezzük. Keletkezésükről, létrejöttük okairól Zsemlyei János a következőket állapítja meg: „A neologizmusok egyrészt amiatt jönnek létre, mert a megismerés fejlődik: a megismert új fogalmakat, dolgokat meg kell nevezni, másrészt a kifejezést szüntelenül megújítani igyekvő költői lelemény hívja életre őket” (Zsemlyei 1996: 24).

Annak pontos meghatározása azonban, hogy milyen lexémákat és frazémákat nevezhetünk „neologizmus”-nak, korántsem problémamentes. Rendszerező munkájában (2003) Minya Károly a következőképpen ír róluk: „a neologizmus fogalmának, mivoltának meghatározása problémát okoz. Sokféle nyelvi tényre vonatkoztatva használjuk a neologizmus elnevezést, s ezeket a nyelvi jelenségeket nehéz egyetlen, valamennyit felölelő meghatározásba belesűriteni” (Minya 2003: 13). A jelenség meghatározásával a lexikológia és a lexikográfia foglalkozik, de számon tartja hagyományosan a stilisztikai szakirodalom is: a *Stilisztikai lexikon*ban ezt a definíciót olvashatjuk: „A neologizmusok azok az új szavak, kifejezések, jelentésárnyalatok, nyelvtani formák, amelyekkel a nyelv, a társadalmi viszonyok és a gondolkodás fejlődésével párhuzamosan, állandóan gazdagodik” (Szathmári 2004: 154–5), az újonnan megjelent *Alakzatlexikon* (szerk. Szathmári István 2008) pedig még részletesebben ismerteti a jelenséget: „nyelvi újítás; azok a nyelvrendszerben korábban nem létező új és megújított szavak, kifejezések, jelentésmódosulások, nyelvtani formák, amelyekkel a nyelv – a társadalmi viszonyok, a gondolkodás, a tudomány és a technika fejlődésével párhuzamosan – állandóan gazdagodik. Ezek a nyelv történetének minden korszakában jelentkezhetnek ösztönös vagy tudatos módon” (Kozocsa 2008: 423). Ezekből a definíciókból kiemelendő a társadalmi és a gondolkodásbeli viszonyok változása az új szavak és kifejezések vizsgálatakor, hiszen ezekkel a dimenziókkal a későbbiekben figyelemmel lehet kísérni a korábban keletkezett neologizmusok sorsát. A nyelvet használó közösség gondolkodásának megfigyelése pedig a kialakult és a kialakulóban levő új szavak és kifejezések szemantikai vizsgálatára ad lehetőséget. Kiemelendő az a tény, hogy nap mint nap keletkeznek új szavak, kifejezések, jelenségek; ez jól mutatja, hogy a neologizmusok szemantikai vizsgálata mennyire elengedhetetlen és szükséges. Ugyanakkor bizonyos megközelítési nehézségekre is következtetni enged: mivel újabb és újabb szavak és kifejezések bukkannak fel a magyar nyelvben, módszertani nehézségként kell számolnunk azzal a folyamatosan változó ténnyel, hogy egy adott időben, a nyelv és a nyelvet használó közösség gondolkodásmódjának egy

adott állapotában mit tekintünk még neologizmusnak, és mely lexémákról és frazémákról állítjuk azt, hogy elterjedtségük, meghonosodásuk már olyan mértékű a nyelvben, hogy nem tekinthetők neologizmusnak az adott időpontban.

3. Vizsgálati módszerek, lehetőségek

A neologizmusok hagyományos csoportosítására többféle rendszer is kialakult: Zsemlyei János és *A mai magyar nyelv* című egyetemi tankönyv négy csoportot (új szavak, fogalmi neologizmusok, jelentésbeli neologizmusok, formai neologizmusok) különített el a neologizmusok rendszerén belül (Zsemlyei 1996: 25). Ez a csoportosítás azonban gyakran átfedésekhez, a szempontok keveredéséhez vezetett.

Minya Károly *Mai magyar nyelvújítás* című könyvében a bizonytalanság feloldására azt javasolta, hogy a neologizmusokat két fő szempont szerint csoportosítsuk: 1) a neologizmusok keletkezésének célja: szükségszerű, gyakorlati céllal létrejövő neologizmusok; stilsztikai, neologizmusok, „egyszeri előfordulások” (Minya 2003: 16); 2) a neologizmusok keletkezésének módja (Minya 2003: 14).

A köznyelvi új szavak és kifejezések természetesen jelentésük alapján is csoportosíthatók: a fenti meghatározások nyomán elkülöníthetünk a kultúra, a technika, a tudomány stb. körében megjelenő neologizmusokat – erre is látunk példát Minyánál (közgazdaság és kereskedelem, politika és társadalom, üzlet- és vállalkozáselnevezések, technika, kultúra, sport, egészség, étkezés, szórakozás, egyéb, digitális nyelvújítás) (Minya 2003: 36–58).

A neologizmusok vizsgálatára, létrejöttük okainak kutatására dolgozatomban egy másik lehetséges vizsgálati módot vázolok: mint arra fent már utaltam, a létrejövő új szavak és kifejezések szerkezetében kimutatható szemantikai viszonyok tanulmányozásával következtetni lehet arra, milyen körülmények, nézőpontok, gondolkodásbeli jellemzők motiválták a nyelvhasználókat arra, hogy adott időpontban elkezdjék használni az új alakulatot. A következőkben három ilyen lehetséges szerkezetet, vizsgálati módot mutatok be példákkal.

4. A neologizmusok szemantikai felépítése

4.1. Metaforikusság

A köznyelvben igen nagy számban megjelenő új szavakat és kifejezéseket, azok későbbi „életét” vizsgálva felmerül a kérdés: miért érezhető az egyik neologizmus találóbbnak, sok esetben képszerűbbnek, frappánsabbnak egy másikkal, és miért gyökeresedik meg emiatt a köznyelvben, miközben egy másik eltűnik? Mindebben feltehetően nagy szerepet játszik a megjelenő szó vagy kifejezés szemantikai felépítése. A mai magyar köznyelvben megjelenő neologizmusok közül igen soknál megfigyelhető, hogy metaforikus jelentésszerkezettel rendelkeznek – és ez háttal lehet az „életképességükre”, későbbi fennmaradásukra is. A következőkben

összefoglalom a metaforizációval kapcsolatos megközelítéseket kiemelten bemutatva a kognitív metaforaértelmezést.

A metaforákkal, a metaforikusság megjelenésével kapcsolatban már a 20. század közepén írt tanulmányában (magyarul: 1990) foglalkozott Max Black: ő három elméletet ismertet: 1) a metafora helyettesítésemélete szerint egy kifejezés használata akkor metaforikus, ha jelentése eltér a helyestől vagy a normálistól; olyan kontextusban használjuk, amely lehetővé teszi, hogy a nem helyénvaló, abnormális jelentést feltételezzük, és visszavezessük a helyes jelentésre. 2) A metafora hasonlításelméletének hívei szerint a metafora az alapját képező analógia vagy hasonlat megjelenítéséből áll; a metafora tehát sűrített hasonlat vagy hasonlítás. 3) Az interakcióelmélet „együttesen felidéződő” és „interakcióba lépő” gondolatokat hoz létre a befogadóban, aki egy szó vagy egy kifejezés metaforikus használatánál a szó szerinti használatok jelentéstartalmának csak egy válogatott csoportját veszi figyelembe (Black 1990: 436–45).

Kövecses Zoltán megállapítja, hogy az ilyen szemantikai jelentésviszonyokat hordozó szavaknak és kifejezéseknek jóval nagyobb szerepe van a köznyelvben és a hétköznapi nyelvhasználatban, mint azt korábban gondolták: „a metaforákat a köznapi emberek is a legkisebb erőfeszítés nélkül használják (anélkül, hogy ennek tudatában lennének), ez nem csupán a különlegesen tehetséges emberek kiváltsága” (Kövecses 2005: 14). Kiemel egy másik fontos tényezőt, a motivációt is, és felhívja a figyelmet arra, hogy „a metaforák léte nem a megjósolhatóságon, hanem a motiváción múlik. A metaforák nem jósolhatók meg, de lehetnek motiváltak” (Kövecses 2005: 79). Alapjukat, vagyis a lehetséges forrástartományt pedig „az emberi tapasztalatok korrelációja, a két fogalom közös biológiai vagy kulturális gyökerei, szubjektív hasonlóságok és mások” határozzák meg (Kövecses 2005: 81).

George Lakoff és Mark Johnson 1979-ben írt könyvükben (*Metaphors We Live By*) a metaforával kapcsolatban megállapított jellemzők közül több eredmény is „kiállta az idő próbáját”, és mai ismereteink szerint is helytállóak – mutat rá Lakoff 2008-ban. A neologizmusok vizsgálatának szempontjából is releváns tényezők Lakoff felsorolása nyomán a következők: a metaforák fogalmi leképezések, és nem pusztán nyelvi kifejezések. Az úgynevezett konvencionális, állandó metaforikus leképezéseknek igen gazdag rendszere van. Ez a rendszer fizikálisan az emberi agyban létezik, és a metaforikus leképezések tipikusan fogalmi területeken át érvényesülnek (pl. a VONZALOM = FORRÓSÁG). Leképezés történhet egy speciális esetből egy általánosabb eset felé; elmondható, hogy a metaforikus leképezések részlegesek. A leképezések a forrástartomány keretére is hatással vannak, ilyen módon a forrástartományok struktúrái a céltartományt magyarázzák (Lakoff 2008: 24, fordítás tőlem).

A metaforikus nyelv a fogalmi metaforákat hívja segítségül: a legtöbb fogalmi metaforát tudattalanul, automatikusan tanuljuk meg és használjuk, és a fogalmi metaforákat a valóság definiálójaként fogadjuk el. Egy fogalmi metafora segíthet egy szó megértésében, még akkor is, ha az a szó nem ismerhető fel a metafora forrástartományában. Ugyanakkor igaz az is, hogy ugyanannak a metaforának az aspektusait számos különböző nyelvi kifejezés képes kifejezni. Megállapítható, hogy

bizonyos metaforák az emberi testtel kapcsolatos korrelációkon keresztül érvényesülnek (pl. a TÖBB = FENT).

A szerzőnek a *The Contemporary Theory of Metaphor* című munkájából még egy, a jelen téma szempontjából fontos megállapítását emelendő ki: a komplex metaforák egyszerű metaforákból és hétköznapi kereteből épülnek fel (Lakoff 2008: 24–5).

A Gilles Fauconnier – Mark Turner szerzőpáros *Rethinking metaphor* című tanulmányában (2008) hangsúlyozza: napjainkban már „gazdagabb és mélyebb megértés birtokában vagyunk arról a folyamatról, amely a metafora kérdéskörébe tartozik, mint korábban” (Fauconnier–Turner 2008: 53, fordítás tőlem). Tanulmányuk fontos megállapítása, hogy a fogalmi metaforák (pl. AZ IDŐ PÉNZ, AZ IDŐ TÉR) olyan mentális konstrukciók, amelyek sok teret és leképezést is tartalmaznak. Ezek az integrált hálózatok mindig egyfajta keveréket alkotnak, a nyelvhasználók pedig képesek arra, hogy egyszerre akár több kidolgozott hálózatot is működtessenek, megfelejtsenek (ebben nagy szerepe van a fent említett állandó, konvencionális hálózatoknak is) (Fauconnier–Turner 2008: 53–54).

Fontos különbség tehát a korábbi metaforaelméletekkel szemben az, hogy az újabb kutatásokban nagy hangsúlyt kap az integrált hálózatok hatóereje is, amelyek segítségével igen alapvető és látványos leképezések elaborálhatók (pl. TÉR → IDŐ) (Fauconnier–Turner 2008: 54). Ezek a hálózatok gyakran a blending jelenségében dolgozódnak ki (lásd később).

A neologizmusok vizsgálatakor megállapítható tehát, hogy a köznyelvben feltűnő új szavak és kifejezések metaforikus volta igen nagy mértékben befolyásolhatja a megértés sikerességét, a megértési folyamat gyorsaságát, és – nem utolsósorban – azt is, hogy mennyire lesz „életképes” a neologizmus a jövőben.

A következőkben bemutatok néhány olyan példát az elmúlt években gyűjtött neologizmusok közül, amelyek szemantikai szerkezetében metaforikus jelentésvizonyok mutathatóak ki.

adathalász: 'a pénzügyintézetek ügyfeleinek (titkos) adatait (pl. internetes belépési kódjait) jogtalanul eltulajdonító (kicsaló) személy vagy szervezet'. Az összetételben szereplő *halász* utótag a 'valamit fogás'-ra utal, esetünkben azonban nem halról, hanem adatok fogásáról van szó: ahogyan a halak elhelyezkednek élőhelyükön (tóban, folyóban, tengerben), úgy találhatók meg az adatok az internet „tengerében”. A metafora alapja tehát AZ INTERNET (AZ ADATOK) TENGER(E).

kamillázik: 'néz, szemlél, csodálkozik'. Ez az ige a kamilla virágának ismeretében érthető meg: a csodálkozó ember tágra nyitott szemei ugyanolyanok, mint a kinyílt kamillavirág. A szemgolyónak a virág közepe, a szempilláknak pedig a virág szirmai feleltethetők meg, a neologizmus metaforikus alapja tehát A SZEM VIRÁG.

leolt: 'elhallgattat'. Ez a neologizmus AZ EMBER GÉP metaforán alapul. Ha azt akarjuk, hogy egy gép, egy berendezés (például lámpa) ne működjön tovább, és ezért megszakítjuk működését, ezt az igét használjuk a folyamat kifejezésére.

A *leolt* ige új jelentését bizonyítja az is, hogy még nem szerepel 'elhallgattat' jelentésben sem az ÉKsz.²-ben, sem a Magyar nemzeti szövegtárban. Értelmezése a metafora alapján a következő: az ágens úgy hallgattat el valakit, mint ahogyan a lámpát oltja le – a korábbi világosság helyett tehát sötét, az emberi hang (beszéd) helyett pedig csönd lesz.

levág, illetve *vág*: 'megért, felfog'. A szó fogalmi alapját AZ EMBERI ELME VÁGÓSZERSZÁM fogalmi metafora adja. A *vág* igének korábban is használatos volt egy hasonló jelentése: *vág az esze* 'nagyon jól ért, tud valamit' (ÉKsz.² 2003: 1416), napjainkban azonban egyre többször lehet hallani igeikötős alakjában is, illetve nemcsak abban az esetben, ha valaki különösen jól ért valamit, hanem általános 'értés, felfogás' jelentésben is. Gyakori kérdésben: „Vágod?”

trójai program: 'magát hasznosnak álcázó kártevő számítógépes program, amely a felhasználó számára észrevétlenül lép működésbe, és kárt tesz a rendszerben, például fájlokat töröl, meghajtót formáz, vagy kéréstelen küldeményeket juttat el a felhasználóhoz'. A kifejezés metaforikusságát az adja, hogy a trójai falóhoz hasonlítják ezt a számítógépes programot. A program ugyanis ugyanúgy, rejtett módon juttat el nem kívánt dolgokat a felhasználóhoz, mint ahogyan a falóból elő-mászó katonák jelentek meg a városban a trójai háború idején.

trolibőrönd: 'kerekeken guruló, fogantyúnál fogva húzható bőrönd'. Az angol *trolley suitcase* ('villamosbőrönd') elnevezésből ered, a magyarban azonban nem *villamos*-, hanem *troli*- előtaggal jelent meg. Az elnevezés alapját az a hasonlóság adja, amely ennek a bőröndnek a két fő jellemzője is egyben: ugyanúgy kerekeken gurul, mint ahogyan a trolibusz (illetve eredetileg a villamos), és van egy olyan tartozéka (a merev műanyagból, illetve fémből készül fogantyúja), amely a trolibuszhoz (villamoshoz) teszi hasonlónvá.

4.2. Egy másik megközelítési mód: a blend

Egy másik, újabb megközelítési mód, a blending ('elegyítés, vegyítés') elmélete más módon ábrázolja az egymáshoz kapcsolódó elemek viszonyát: a jelenség úgy alakul ki, hogy a gondolkodás és a beszéd során egymással kapcsolatban álló kis fogalmi egységeket hozunk létre, amelyek segítik a megértést. A blend esetében két bemeneti mentális tér (input spaces) részeit kapcsoljuk össze egy közös helyen. A bemeneti terek a blend terében kapcsolódnak össze; ehhez az úgynevezett generikus tartomány (generic space) nyújthat segítséget. Jellemző erre a tartományra, hogy fakultatív, és a hálózat minden tagjára jellemző tulajdonságokat tartalmaz. Az elegyítés tartománya (blended space) ezzel szemben már bizonyos kiválasztott aspektusokat, „szeleteket” tartalmaz az egyes bemeneti terekből (Coulson–Oakley 2003). Mint arra Grady, Oakley és Coulson tanulmányukban rámutatnak, a Fauconnier–Turner-féle elképzelés „a fogalmi metaforaelméletnek (CMT, conceptual metaphor theory) sok aspektusát tartalmazza” (Grady–Oakley–Coulson

1999: 101, fordítás tőlem). A fogalmi metaforaelmélet „mentálisreprezentáció-párok közti viszonyokat rögzít” (Grady–Oakley–Coulson 1999: 101), míg a blendingelmélet (BT, blending theory) több mint két mentális reprezentációt is képes összekapcsolni. A mentális terek sokkal rugalmasabbak, dinamikusabbak, mint a metaforaelmélet tartományai; ugyanakkor igaz az is, hogy „egy mentális tér rövid távú képződmény, amelyet egy bizonyos tartomány általánosabb és stabilabb tudásstruktúrája »táplál«” (Grady–Oakley–Coulson 1999: 103, fordítás tőlem).

A mentális terek összekapcsolásának másik nagy előnye, hogy sokkal több kapcsolódási és változási lehetőséget biztosítanak a mentális reprezentációk között, így kialakulhat az úgynevezett emergens szerkezet, amely lehetőséget biztosít a folyamatosan létrejövő asszociációkra is. George Lakoff az optimális blend ismerveit a következőkben határozza meg:

- a) integráció: a blendben szereplő forgatókönyv jól integrált forgatókönyv kell, hogy legyen;
- b) háló: a blend és a bemeneti terek között szoros kapcsolatoknak kell fennállniuk;
- c) kibontás: fontos, hogy könnyen rekonstruálhatók legyenek a bemenetek és a kapcsolatok hálózatai;
- d) topológia: a blendben szereplő elemeknek ugyanolyan típusú viszonyokban kell szerepelniük, mint a bemenetben szereplő megfelelőik;
- e) jó ok: ha feltűnik egy elem a blendben, jelentéssel kell bírnia;
- f) metonimikus leszűkítés: az azonos bementi térből származó elemeknek a lehető legközelebb kell kerülniük egymáshoz a blendben (Lakoff 2008: 31–2, fordítás tőlem).

A korpuszban szereplő szavak között szép számmal találhatók olyanok, amelyek kialakulása, szerkezete a blending elméletével is megmagyarázható. Az így keletkezett lexémák és frazémák tehát azért, hogy két (vagy akár több) fogalmi teret ötvöznek, a hallgatónak/olvasónak lehetőséget adnak arra, hogy a szót hallva/olvasva mindegyik forrásfogalomra asszociáljon. Ez egyrészt a hatásosság, a figyelemfelkeltés szempontjából hasznos, másrészt a gazdaságosság igényét is maximálisan kielégíti (gondoljunk arra, hogy egy üzlet vagy egy internetes oldal elnevezésekor mind a jó hangzás, mind a név hossza milyen fontos szempont).

Ez a hatásosság, illetve a fent említett emergens szerkezet létrejötte is magyarázhatja azt, amit 2008-ban és 2009-ben végzett kérdőíves felméréseim során tapasztaltam: azoknak az új szavaknak egy részét, amelyek szemantikai szerkezete a blending jelenségével is magyarázható, az adatközlők igen nagy százaléka felismerte, illetve megfejtette a jelentését (például a *csokoholista* szót az *alkoholista*, *kokainista* stb. mintájára a vizsgált négy korcsoportnak átlagosan 54%-a) (Sólyom 2009b). Előfordult azonban az is, hogy a megadott neologizmust nem a valódi jelentésének megfelelően értelmezték: ez történt például a *tanorexiás* esetében. A szó az angol *tan* ('napbarnított') előtagból és egy magyar utótagból áll: a magyar anyanyelvű adatközlők azonban a *tanul* igére, illetve ennek szócsaládjára asszociáltak, és ennek megfelelően azt feltételezték, hogy a szó valamilyen tanulási prob-

lémát, rendellenességet jelent. Ebben az esetben a különböző bemeneti terekből kikerülő elő- és utótagok különböző nyelvekből származtak; a magyar anyanyelvű nyelvhasználók pedig sok esetben a magyar utótag miatt magyar előtagot feltételeztek, így próbálva megfejteni a szó jelentését.

Az alábbiakban néhány olyan lexémát mutatok be a gyűjtött korpuszból, amelyekben a blending folyamata is kimutatható (a szó vagy kifejezés után olvasható annak kikövetkeztetett jelentése).

barnárium: 'a *szolárium* újabb elnevezése'. Ebben az üzletelnevezésben a *barna* melléknév és az *-árium* képző összekapcsolódását figyelhetjük meg oly módon, hogy a szótó szövegi magánhangzója és a szuffixum szókezdő magánhangzója – azonosságuk miatt – összeolvad. A képző ráadásul felidéz bennünk egy másik szót, a *szoláriumot* is. A két fogalom ugyanazt jelenti, a *barnárium* tulajdonképpen a másik szó magyarítása. A jelentésbeli hasonlóságon túl kiemelendő, hogy a *barnárium* előtagja magyar szó, ellentétben a *szoláriuméval*. (Ráadásul a neologizmusban érezhető egyfajta előzmény-következmény kapcsolat is, hiszen a *barna* előtag az üzletbe betérő vendégek célját, a végeredményt fejezi ki – így e blendnek metonimikus alapja van.)

csokirály: 'édességeket árusító üzlet neve'. Ebben a neologizmusban két szó, a *csoki* és a *király* szavak keveredése figyelhető meg. Az elnevezés leleményességét mutatja az is, hogy – a jelen listában szereplő szavak között egyedülként – több szót is felidéz: a feliratot felolvassva egyaránt felidéződik a *csokikirály* és a *csókkirály* szó.

csokoholista: 'mániákus csokoládéevő'. Ebben a szóban a *csokoládé* szó rövidült alakjához járult a *-holista* toldalék. A *csokoholista* angol megfelelője a *chocolistic*, tehát az angolban is hasonló szerkezetű a szó. Az *-ista* képző sok más, a magyar nyelvben gyakran használt szóhoz hasonlóan a cselekvést végrehajtó személyt nevezi meg. Az angolban a *-holic* végződés más, újabb keletű szavak végén is megtalálható, úgymint *danceaholic*, *workaholic*, *sexaholic*, *sugarholic* (forrás: Wictionary, *-holic* címszó). E szavak mind olyan személyekre utalnak, akik túlzott mennyiségben fogyasztanak vagy tesznek, gyakorolnak valamit. A *magyar nyelv szövegmutató szótára* szerint hasonló végződésű szavak a magyarban az *alkoholista* és az *antialkoholista* (SzóvSz. 77–8). A *csoko-* előtag és a *-holista* utótag összekapcsolódásakor megjelenő fogalmi terek és az általuk felidézett asszociációk segítségével pontosan érthetővé válik, hogy a csokoholista olyan személy, aki csokoládéból eszik többet a kelletténél. Mint arra fentebb már utaltam, a felidézett asszociációk a kérdőíves felmérés során is nagymértékben hozzásegítették az adatközlőket ahhoz, hogy felismerjék e szó jelentését.

Tokajicum: borpincészet neve. Az üzletnévben megjelenik egyrészt a forgalmazott termék neve (amely maga is metonimikus, hiszen csak a *Tokaji* szerepel itt), és egy latin képző, a *-cum*. Az így létrejövő cégnevet hallva egyaránt asszo-

ciálhatunk az *unikum* ('egyedüli példány') szóra, az *Unicum* ital elnevezésére, és nem utolsósorban a *hungarikum* szóra is.

videoárium: 'a videokölcsönző újabb elnevezése'. Ennek az üzlettípusnak a régebbi és gyakoribb elnevezése a *videotéka*. Ebben a neologizmusban megmaradt a *video-* előtag, és – rendhagyó módon – ehhez kapcsolták az *-árium* utótagot, felidézve a *bronzárium*, *szolárium*, *tropikárium* stb. szavakat.

4.2. Metonimikus jelentésviszonyok

A vizsgálat során egy másik alakzat, a metonímia (illetve a metonimikus nyelvi kifejezések) előfordulásával is számolnunk kell. Mint arra Anna Papafragou Lakoff nyomán utal, a metonímia „nem nyelvi dolog, hanem olyan konceptuális vagy kognitív alakulat, amelyet egy nyelvi dolog fejez ki” (Papafragou 1995: 3, fordítás tőlem). Ez a kognitív alakulat megfelel egy „metonimikus modellnek”, amelynek a következő tulajdonságai vannak (Papafragou 1995: 3):

- a) Van egy A célfogalom, amelyet valamilyen célból egy adott kontextusban meg kell érteni.
- b) Adott egy konceptuális szerkezet, amely tartalmazza A-t és egy másik fogalmat, B-t is.
- c) B vagy a része A-nak, vagy szoros asszociáció fűzi hozzá az említett konceptuális szerkezetben. Tipikus esetben B választása egyedi módon meghatározza A-t az adott szerkezetben.
- d) A-hoz képest B vagy könnyebben megérthető, felismerhető, könnyebb rá emlékezni, vagy az adott kontextusban az adott célra éppen alkalmasabb.
- e) A metonimikus modell bemutatja, hogyan kapcsolódik egymáshoz A és B az adott konceptuális szerkezetben. Viszonyukat B-nek A-hoz kapcsolódó funkciója határozza meg.

„A metonimikus modellek tehát az idealizált kognitív modellek (ICM-ek) alváltozatai. Alapjukat az emberi tapasztalat tárgyainak közvetlen fizikai vagy oki asszociációi adják, melyeket egy egyszerűbb konceptuális szerkezetben képezünk le; e tekintetben különböznek a metaforikus modellektől, melyek különböző konceptuális területeken levő elemeket kapcsolnak össze” (Papafragou 1995: 3–4, fordítás tőlem).

Antonio Barcelona kiemeli még a két területet összekötő pragmatikai funkciót: „A metonímia egy kognitív terület (domain), a forrás leképezése egy másik területre, a célra. A forrás és a cél ugyanabban a funkciójú területben helyezkedik el, és pragmatikai funkció köti őket össze, így a cél mentálisan aktiválódik” (Barcelona 2002: 246, fordítás tőlem). A metonímiák tehát „leképezések», olyan értelemben, hogy a forrásterület a célterülethez oly módon kapcsolódik, hogy hozzátesz egy nézőpontot. Vagyis a célterület a forrás által sugallt nézőpontból értelmezhető” (Barcelona 2003: 84, fordítás tőlem).

Gilles Fauconnier hasonlóan „a pragmatikai funkció leképezésének” nevezi a metonímiát (Fauconnier 1997: 11, idézi Barcelona 2003: 84, fordítás tőlem).

Kövecses Zoltán szintén a Lakoff által idealizált kognitív modellnek (ICM) nevezett területre hivatkozva magyarázza a metonímiát: „a közvetítő entitás akkor biztosít mentális elérést a célentításhoz, ha a két entitás ugyanabba, a Lakoff által idealizált kognitív modellnek (IKM, angol rövidítése szerint ICM) nevezett tartományba tartozik” (Kövecses 2005: 149).

A metonímia és a metafora kapcsolatban is lehet egymással: előfordul az, hogy a fogalmi metaforák metonimikus viszonyokon alapulnak, sőt, „sok esetben a két folyamat együttműködve olyan kifejezéseket hoz létre, amelyek metaforák és metonímiák egyszerre” (Kövecses 2005: 163).

A következőkben bemutatok néhány olyan – régebbi és újabb – példát a gyűjteményből, amelyekben metonimikus kapcsolat mutatható ki a létrejött neologizmus (a célentítés) és valamilyen közvetítő entitás között (a szó vagy kifejezés után olvasható annak kikövetkeztetett jelentése):

gyűjtősziget: 'a szelektív hulladékgyűjtés céljára kialakított, különféle konténerek elhelyezésére alkalmas hely'. Ennek az összetett szónak az előtagjában a cselekvést végző(k) jelennek meg a cselekvés eredménye helyett, hiszen nem a sziget az, ami gyűjt valamit. Ennél a szónál tehát a CSELEKVÉS MÓDJA A CSELEKVÉS EREDMÉNYE NÉZŐPONTJÁBÓL meghatározás érvényes a metonimikus viszony jellemzésekor.

kakaókoncert: 'zenekar által vasárnap délelőtt, matinéidőben adott komolyzenei hangverseny gyerekeknek'. Ennek az összetett szónak az előtagja a cselekvés idejére (délelőtt) utal elsősorban. Megfigyelhető továbbá az is, hogy a cselekvésben részt vevő személyekre (gyerekek) is utal a *kakaó*- előtag. Ebben az esetben tehát egy olyan bonyolultabb jelenséggel állunk szemben, amikor az előtagban a CSELEKVÉS TÁRGYA A CSELEKVÉS IDEJE/A CSELEKVÉSBEN RÉSZT VEVŐK HELYETT áll.

krízisautó: 'a Menhely Alapítvány autója, amellyel az alapítvány munkatársai egész évben járják a főváros utcáit, és a közterületen élő hajléktalanokat ruhával, cipővel, élelmiszerral, takarókkal, gyógyszerrel és kötszerekkel látják el': ennek a szóösszetételnek az előtagja azokra az emberekre utal, akik krízishelyzetben vannak. Ebben az esetben tehát a SZEMÉLY HELYZETE, ÁLLAPOTA A SZEMÉLY HELYÉN jelenik meg.

orchideaszak: 'ritka egyetemi „kisszak”, amelyen kevés hallgató tanul'. A szó megértése csak akkor lehetséges, ha bizonyos információk birtokában vagyunk az orchideával kapcsolatban. A ritkaság az orchideának az egyik jellemző (rész)tulajdonsága, amennyiben a szót hallva vagy olvasva felidéződik a befogadóban ez a tulajdonság, az utótaggal összeolvasva értelmezhetővé válik az összetett szó. Az *orchidea* tehát ritkasága tekintetében azonosul az említett egyetemi szakkal, tehát nem *ritka szakot*, hanem *orchideaszakot* használunk (a jellemző tulajdonságot

szemléljük tehát, ennek birtokosa, az orchidea áll az előtagban, vagyis a szónak metonimikus alapja van).

panelhitel: 'panelház, -lakás felújítására igénybe vehető hitel'. A *panel*-előtag ebben az esetben azt a tárgyat jelöli, amelyre a cselekvés irányul, itt tehát a CSELEKVÉSBEN RÉSZT VEVŐ TÁRGY A CSELEKVÉS HELYÉN (panelház-felújítás) jelenik meg.

rozsdadóvezet: 'használaton kívüli ipari vagy közlekedési terület'. Itt a használaton kívüliséget a *rozsdá*-előtag jelzi, így ebben a szóösszetételben a hatás/eredmény, illetve az itt álló járművek tulajdonsága (a rozsdá) jelenik meg az előtagban – metonimikus kapcsolatra láthatunk tehát példát.

teajárat: 'különösen téli, hideg időben hajléktalanok megsegítésére, felmelegítésére, táplálására szervezett, meleg italt (ételt) szállító szolgáltatás'. Ebben a szóösszetételben a CSELEKVÉS CÉLJA/ESZKÖZE (tea) kerül előtérbe a cselekvés (teaosztás) helyett, vagyis nem *teaosztó járat*ként nevezik meg ezt a cselekvést, hanem a fentebb olvasható rövidebb alakjában.

5. A szemantikai felépítés vizsgálatának fontossága az értelmezési folyamatban

Mint az a 2006-ban, 2008-ban és 2009-ben megismételt kérdőíves felméréseimből világossá vált, az adatközlők számára jelentős módon megkönnyítette egy-egy – korábban ismeretlen – új szó vagy kifejezés jelentésének kikövetkeztetését az, ha a megadott neologizmus jelentésében metaforikusság, fogalmi terek ötvöződése (blending) vagy metonimikusság jelentkezett (lásd például Sólyom 2009a, b). Ez történt például a fentebb már említett *csokolista* szó ('mániás csokoládé-evő') jelentésének kikövetkeztetésekor, ennek jelentését nagyon sokan megfejtették, annak ellenére, hogy az adatközlőknek csak 22%-a halotta vagy olvasta korábban ezt a szót.

6. Összegzés

Gyűjtött korpuszom folyamatosan bővül: a növekvő számú szó és kifejezés természetesen nem csak szemantikai felépítése alapján vizsgálható. 2006-ban és 2008-ban az új szavak, kifejezések ismertségével, megértésével és a nyelvhasználóknak a neologizmusokhoz fűződő attitűdjével kapcsolatban végeztem kérdőíves felmérést. A kapott eredmények rávilágítottak arra, hogy milyen értelmezési stratégiákat alkalmaztak az adatközlők egy-egy új szó vagy kifejezés megértésekor, valamint arra is, milyen mértékben ismert egy-egy napjainkban gyakran hallható neologizmus, és hogyan változik ismertsége az évek múlásával.

Az újabb lexémákat és frazémákat a továbbiakban is egyre több szempont szerint kell vizsgálni, elemezni. A neologizmusok jelentésszerkezetében megmutatózó szemantikai sajátosságok tovább vizsgálhatók, és érdemes a keletkezés célja és módja szerinti összetevőket is elemezni. Vizsgálандók továbbá a neologizmusokkal kapcsolatos stilisztikai, pragmatikai, alkalmazott nyelvészeti kérdések is, mint a helyesírási, a kiejtésbeli, a nyelvi kompatibilitási vonatkozások.

Fontosnak tartom időről időre olyan kérdőíves attitűdvizsgálatok elvégzését is, amelyek segítségével megtudható, hogy a nyelvet beszélő közösség tagjai hogyan vélekednek ezekről az új szavakról és kifejezésekről, mennyire ismertek ezek a különböző korcsoportok körében. Így még közelebb kerülhetünk annak megértéséhez, hogy miként és miért terjed el, vagy éppen nem terjed el egy-egy lexéma vagy frazéma a nyelvben.

SZAKIRODALOM

- Barcelona, Antonio 2002. Clarifying and applying the notions of metaphor and metonymy within cognitive linguistics: an update. In: Dirven, René – Pörings, Ralf (eds.): *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin and New York, Mouton de Gruyter, 207–77.
- Barcelona, Antonio 2003. The case for a metonymic basis of pragmatic inferencing. In: Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. (eds.): *Metonymy and Pragmatic Inferencing*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 81–102.
- Black, Max 1990. A metafora. *Helikon* 4: 432–47.
- Coulson, Seana – Oakley, Todd 2003. Metonymy and conceptual blending. In: Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. (eds.): *Metonymy and pragmatic inferencing*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 51–80.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 1998. Blending as a central process of grammar. <http://markturner.org/centralprocess.WWW/centralprocess.html>.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 2008. Rethinking metaphor. In: Gibbs, Raymond W. (ed.): *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. New York, Cambridge University Press, 53–66.
- Grady, Joseph E. – Oakley, Todd – Coulson, Seana 1999. Blending and metaphor. In: Steen, Gerard – Gibbs, Raymond (eds.): *Metaphor in cognitive linguistics*. Philadelphia, John Benjamins, 101–25.
- Kocsány Piroska 2008. Metonímia. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 410–20.
- Kozocsa Sándor Géza 2008. Neologizmus. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 428.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Lakoff, George 2008. The neural theory of metaphor. In: Gibbs, Raymond W. (ed.): *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. New York, Cambridge University Press, 17–38.
- Lengyel Klára 2000. A ritkább szóalkotási módok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 337–45.
- Minya Károly 2003. *Mai magyar nyelvújítás – szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Papafragou, Anna 1995. Metonymy and relevance. In: *UCL Working Papers in Linguistics* 7: 141–75. <http://papafragou.psych.udel.edu/papers/mtnucl.pdf>.

- Papp Ferenc szerk. 1994. *A magyar nyelv szóvégmутató szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, (= ÉKsz.²).
- Sólyom Réka 2009a. Újabb neologizmusaink szemantikai vizsgálata. In: Nádor Orsolya (szerk.): *A magyar mint európai és mint világnyelv*. A XVIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Budapest, MANYE–BALASSI INTÉZET, 259–64.
- Sólyom Réka 2009b. Napjaink neologizmusainak mondatbeli értelmezése. In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 257–65.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon: stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. A nyelvi modell. In: *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 32–46.
- Várad Tamás 2002. The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the 3rd LREC Conference*. Spanyolország: Las Palmas, 385–9. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>.
- Zsemlyei János 1996. *A mai magyar nyelv szókészlete és szótárai*. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- <http://en.wiktionary.org/wiki/-holic>

Sólyom Réka

SUMMARY

Sólyom, Réka

A cognitive semantic approach to neologisms

This paper discusses new words and phrases that have first occurred in Standard Hungarian in the past few years. The author examines the semantic structure of neologisms in a cognitive framework. Metaphorical, metonymical meanings of new Hungarian words and phrases are examined as well as the phenomenon of the construction of mental phrases called blends. Examples from the corpus illustrate these semantic structures – it is shown how new words and phrases can be understood in terms of these semantic relations and it is examined what makes language users construct such structures. A further aim is to understand (on the basis of results of tests and questionnaire studies conducted in recent years) why some of these phenomena survive and others do not.

Keywords: neologism, metaphoricity, blending, metonymy, semantic analysis